

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Теорія держави та права»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

08 Право (081 Право)

за темою

«Норми права»

м. Харків

2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 2023 р. №

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 2023 р. №

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент **А. М. Шульга**.
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **І.М. Погрібний**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент **О. С. Передерій**.
2. Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **І. Л. Невзоров**.

План лекції

1. Поняття та ознаки норм права

2. Види норм права

3. Структура норми права та характеристика її складових елементів

Література:

1. Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 50. Львів: Вид. ЛНУ ім. Івана Франка . 2010 . С. 19-24
2. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Овчиннікова А. П. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. Фенікс, 2019. С. 420.
3. Кузьмін, С.А. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : посібник. - Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2015. 122 с.
4. Проблеми теорії та історії держави і права : зб. статей / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. Львів; К. : ЛьвДУВС, 2011. 164 с.
5. Зінченко О. В. Функції юридичних конструкцій: теоретико-правовий аналіз / О. В. Зінченко // Часопис Київського університету права . – 2012 . - №2 . - С. 58-62.
6. Зінченко О. В. Юридичні конструкції як найвища форма правової абстракції / О. В. Зінченко // Часопис Київського університету права . - 2011. - №1 . - С. 55-59.
7. Карманюк О. П. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки в контексті

- утвердження законності в українському суспільстві / О. П. Карманюк // Часопис Київського університету права . – 2012 . - №3 . - С. 48-52.
8. Могілевський Л. В. Сутність поняття «норма права» // http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2016/5.pdf
9. Кривицький Ю.В. Норма права як предмет дискусій в юридичній науці // http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/7501/1/Kryvytskyi%20Y.%20V.%20The%20norm%20of%20the%20law_article.pdf

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <https://rada.gov.ua> - офіційний портал Верховної Ради України.
2. <https://www.kmu.gov.ua/ua/nprasearch> - єдиний веб-портал органів виконавчої влади (Урядовий портал).
3. <http://www.ccu.gov.ua/> - офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.
4. www.president.gov.ua - офіційний веб-сайт Президента України.
5. <http://www.ombudsman.gov.ua/> - офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
6. <http://www.vru.gov.ua/> - Офіційний сайт Вищої ради правосуддя.
7. <http://www.rnbo.gov.ua/> - Офіційний веб-сайт Ради національної безпеки і оборони України.
8. <https://rp.gov.ua/home/> - офіційний сайт Рахункової палати України.

1.

Норма права є однією з головних правових категорій у теорії права. Найважливіші юридичні явища і процеси у своїй основі мають норму права. Система права, правове регулювання, правові відносини й інші феномени юридичної сфери розкриваються і виявляють себе завдяки нормам права. Саме через норми права держава здійснює вплив на суспільство. На їх основі визначаються повноваження державних структур. Завдяки цим нормам конкретизуються та реалізуються суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Норма права є первинною клітинкою права та вихідним її структурним елементом.

Передусім слід зазначити, що норми права – це різновид соціальних норм, тому їм притаманні ознаки, що характерні для усіх соціальних норм.

Водночас, правова норма є відносно самостійним явищем, яке має специфічні особливості, що поглиблюють наші уявлення стосовно права, його змісту і сутності, механізму правового впливу, юридичної відповідальності тощо.

Поряд з тим, норма права є “елементарною часткою” права. У зв'язку з цим, нормі права, як частині цілого, притаманні ті ж ознаки і властивості, що характерні для права в цілому.

Отже, норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване державою правило поведінки загального характеру, яке охороняється державою та визначає права і обов'язки осіб в урегульованих суспільних відносинах, реалізація якого забезпечується достатнім рівнем правосвідомості суб'єктів права та можливістю застосування засобів впливу аж до прямого примусу.

Ознаки норм права:

Правова норма пов'язана з державою. Вона являє собою владний

припис, який встановлюється чи санкціонується державою та відображає її волю. Встановлення норми здійснюється шляхом безпосередньої державної чи делегованої правотворчості, а санкціонування являє собою державне затвердження вже існуючих у суспільстві приписів та на дання їм певного ступеню обов'язковості. Лише держава наділена можливістю встановлювати, змінювати та скасовувати норми права. З іншого боку, норми права визначають межі впливу держави на суспільство, а також встановлюють коло повноважень державних структур. У демократичному суспільстві правова норма приймається державою від імені суспільства (народу), виражає волю її домінуючої частини, однак і в цьому випадку вона являє собою владний припис щодо поведінки чи діяльності суб'єктів суспільних відносин.

Це персоніфіковане правило поведінки, що не вичерпує себе одноразовим застосуванням, розраховане на врегулювання багатьох типових юридично значимих ситуацій.

Це правило поведінки, що визначає модель можливої, бажаної та необхідної поведінки суб'єктів, яка відповідає інтересам суспільства та держави. Завдяки нормі суб'єкти можуть визначити правомірність чи протиправність своєї поведінки. Зміст норми складають суб'єктивні права як можливість вчиняти правомірні дії для реалізації власних інтересів; юридичні обов'язки здійснення необхідної поведінки та заборони як необхідність утриматися від вчинення дій певного роду.

Це загальнообов'язкове правило поведінки. Положення, що містить в собі норма права, повинні сприйматися усіма суб'єктами, котрим адресована норма права, як безумовна провідна вказівка до дій, що походять від державних структур і не підлягають обговоренню або оцінці з погляду їх доцільності чи раціональності.

Це формально визначене правило поведінки. Визначеність означає, що правило поведінки, що міститься в тексті норми права, чітко зафіксоване в нормативно-правовому акті або в інших офіційних джерелах права.

Формальність означає, що правило поведінки формулюється у вигляді юридичних прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин.

Норма права має представницько-зобов'язальний характер. З одного боку, вона надає можливість здійснення дій, спрямованих на задоволення законних прав або повноважень вказаних суб'єктів. З іншого – зобов'язує виконувати або утриматися від виконання дій або несе юридичну відповідальність.

Це правило поведінки, здійснення якого *забезпечується державою*. З одного боку, вона створює реальні умови і засоби, що сприяють безперешкодному добровільному здійсненню відповідними суб'єктами сформульованих у нормі права зразків поведінки, а з іншого – застосовує засоби заохочення, переконання і примусу до бажаної поведінки, а також передбачає можливість застосування відповідних юридичних санкцій.

Норма права *спрямована на регулювання типових (однорідних) суспільних відносин* шляхом встановлення суб'єктивних прав, обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності їх учасників.

Логічність норми виявляється у встановленні нею логічно завершеної моделі поведінки суб'єктів та наявності логічного змісту і структури. Форму логічності норми права можливо визначити наступними тезами:

— якщо суб'єкт права діє в ситуації, що регулюється правом, він повинен узгоджувати свою поведінку з приписами правових норм;

— якщо поведінка суб'єкту права не відповідає нормі права, він має нести юридичну відповідальність.

Види норм права.

Складність суспільних відносин, що регулюються правом, а також багатоаспектність самої категорії «право» зумовлює можливість класифікації правових норм за різноманітними критеріями.

Класифікація норм права — це їх поділ на окремі види за певними суттєвими ознаками, які визначають специфічну роль кожного із різновидів норм у регулюванні суспільних відносин.

Класифікація надає можливість:

- 1) чітко визначити місце кожної з правових норм у системі права;
- 2) дослідити особливості кожного з різновидів норм права
- 3) охарактеризувати функції норм та їх місце у механізмі правового регулювання;
- 4) визначити межі регулятивного впливу держави на суспільство за допомогою права;
- 5) встановити шляхи вдосконалення правотворчої та правозастосовчої практики й підвищити її ефективність;

У будь-якій державі існує велика кількість норм права. Норми права поділяються на види за певними критеріями:

За предметом правового регулювання:

- норми цивільного права;
- норми конституційного права;
- норми адміністративного права;
- норми кримінального права;
- норми кримінально-процесуального права та ін.

За методом правового регулювання (за способом встановлення диспозиції):

- імперативні — виражаються в категоричних приписах, вичерпно закріплюючи суб'єктивні права, обов'язки, повноваження.
- диспозитивні — приписують варіант поведінки, але дають можливість сторонам відношення самим визначити права і обов'язки, тобто надають суб'єктам свободу вибору поведінки.

За характером впливу на особу:

- заохочувальні — встановлюють міри заохочення за варіант поведінки, що схвалений державою і суспільством;

- рекомендаційні – встановлюють варіант бажаної з точки зору держави і суспільства поведінки суб'єктів.

За рівнем правового регулювання:

- норми матеріального права – містять правила поведінки (права, обов'язки, заборони), на підставі яких можливе вирішення справи;
- норми процесуального права – встановлюють оптимальний порядок застосування норм матеріального права. Призначення таких норм – встановити процедуру, “регламент” здійснення прав чи виконання обов'язків закріплених у нормах матеріального права;

За функціями у правовому регулюванні:

- регулятивні норми (розраховані на правомірну поведінку, встановлюють юридичні права та обов'язки учасників врегульованих суспільних відносин);
- правоохоронні норми (розраховані на запобігання і протидію протиправній поведінці та містять санкції, які застосовуються до правопорушників).

За суб'єктами правотворчості норми права бувають:

- як результат прямого волевиявлення народу у процесі референдуму;
- органів законодавчої влади;
- органів місцевого самоврядування;
- глави держави;
- органів виконавчої влади;
- трудових колективів та об'єднань громадян.

За призначенням у правотворчості:

- первинні;
- похідні (деталізуючи, конкретизуючи норми).

За дією у просторі:

- загальні (загальнодержавні) норми;
- місцеві (локальні) норми;

- локальні норми

За дією в часі:

- постійні – норми невизначеної в часі дії;
- тимчасові – норми визначеної в часі дії.

За дією по колу суб'єктів:

- загальні – розповсюджуються на все населення країни;
- спеціальні – розповсюджують свою дію лише на певне коло суб'єктів;
- виняткові – встановлюють виключення із загальних та спеціальних правил.

За характером диспозиції:

- управомочні (вказують на можливість здійснення певних дій та надають суб'єктам певні права);
- зобов'язуючі (вказують на необхідність здійснення певних дій та покладають на суб'єктів певні обов'язки);
- забороняючі (вказують на необхідність утримання від здійснення певних дій, тобто встановлюють заборони).

Серед великої кількості норм права виділяють також **спеціалізовані (нетипові) норми права**, тобто приписи “нестандартного” характеру, в яких відсутні ті чи інші ознаки, властиві класичній моделі норм права.

На відміну від класичних норм права вони:

- виконують додаткову функцію в правовому регулюванні;
- позбавлені традиційної логічної структури, що характерна для норм права як класичного припису;
- виступають як зразок, еталон поведінки, зміст якого визначається змістом виконуваної функції (так, норми, що закріплюють принцип законності, орієнтують суб'єктів на здійснення правомірної поведінки).

Спеціалізовані норми права неоднакові за своєю природою і функціональним призначенням. Вони можуть бути поділені на:

- **норми-засади** – це правові приписи, які закріплюють засади конституційного ладу держави, основи соціально-економічного, політичного, державного життя, взаємовідносини держави і особистості, форми власності та ін. Ці норми зосереджені насамперед у конституції і дістають свій розвиток та логічне вираження в інших вихідних правових нормах і передусім у нормах-принципах.

- **норми-принципи** – це правові приписи, які виражають і закріплюють принципи права. Ці норми розглядаються як результат нормативного узагальнення державно-правових явищ, вони виражають зміст і закономірності цих явищ. Норми-принципи можуть виступати як нормативно-правова основа вирішення юридичної справи, зокрема при виявленні прогалин в праві.

- **визначально-установчі норми** – це правові приписи, які визначають мету, завдання окремих інститутів або галузей права.

- **норми-дефініції** – це норми, які містять визначення правових категорій та понять, наприклад, поняття злочину, юридичної особи та ін.

- **декларативні норми** – норми, які містять положення програмного характеру, нормативні оголошення.

- **оперативні норми** – норми, роль яких виражається у встановленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, у його поширенні на нове коло суспільних відносин, на новий строк.

- **норми-строки** – це такі правові приписи, які вказують на час, настання або проходження якого тягне певні юридичні наслідки (наприклад, строк позовної давності). Строки бувають матеріально-правовими і процесуально-правовими. Більшість строків – це певні проміжки часу, що вимірюються годинами, днями, місяцями, роками. Однак вони можуть визначатися також і вказівкою на випадки або обставини, що мають настати (повноліття людини).

- **колізійні норми** – норми, які у разі наявності протиріччя між окремими нормативно-правовими актами з того самого предмета

регулювання, повинні застосовуватися в даному випадку, тобто це норми, що регулюють вибір норми. Вони призначені для вирішення колізій (конфлікти норм, пов'язані з особливостями регулювання тих самих суспільних відносин різними правовими актами).

Структура норми права та характеристика її складових елементів.

Під структурою норми права розуміють її будову, внутрішній устрій і в найбільш загальному вигляді норму права можна представити формулою:

Якщо..., то..., інакше (в противному разі)...

Тому найпоширенішою є ідея про трьохелементну конструкцію норми права. Ця позиція впливає з того, що норма права повинна:

- визначаються умови, за яких певні суб'єкти можуть реалізовувати свої права і обов'язки;
- окреслено конкретно правило поведінки загального характеру шляхом закріплення прав і обов'язків суб'єктів;
- закріплені певні засоби (у формі санкцій) забезпечення приписів, що в ній містяться.

Відповідно до цього, норма права логічно складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції.

Гіпотеза – це частина норми права, що вказує на фактичні обставини при настанні яких необхідно або можливо виконання встановленого правила. Призначення гіпотези – визначити сферу та межі регулятивної дії диспозиції та норми права в цілому.

Види гіпотез:

1. За ступенем визначеності:

- визначена – вичерпно визначає ті умови, при наявності котрих набуває чинності правило поведінки, що міститься у диспозиції норми права;
- відносно-визначена – обмежує умови застосування норми права певним колом формальних ознак.

2. За формою вираження:

- абстрактні – умови застосування норми визначаються загальними родовими ознаками, що надає можливість охопити та врегулювати значну кількість однорідних випадків;

- казуальні – визначаються умови дії норми, використовуючи більш вузькі, спеціальні родові ознаки, тому норма права поширюється на більш обмежене коло випадків.

3. За складом:

- прості – містять одну обставину, що необхідна для дії правової норми;

- складні – містять дві або більше обов'язкових обставин з якими пов'язується дія правової норми;

- альтернативні – чинність норми права визначається залежно від однієї або кількох фактичних обставин (умов) і для настання правових наслідків досить наявності однієї з цих обставин.

Диспозиція – це частина норми права, в якій у вигляді владного припису визначається те чи інше правило поведінки (що повинен робити або навпаки, не робити суб'єкт) при наявності умов, передбачених гіпотезою даної норми.

Види диспозицій:

1. За ступенем визначеності:

- визначені – закріплюють однозначне правило поведінки, тобто учасники відносин позбавлені можливості для вибору іншої поведінки;

- не повністю визначені – вказують лише на загальні ознаки поведінки, в рамках яких суб'єкти уточнюють свої права та обов'язки самостійно;

- відносно визначені – вказують на права і обов'язки суб'єктів, але надають можливості для їх уточнення залежно від конкретних обставин;

- альтернативні – вказують на настання декількох правових наслідків, але передбачають настання лише одного з них.

2. За способом викладення:

- проста – правило поведінки визначається у загальному вигляді без деталізації його ознак;
- описова – правило поведінки закріплюється повно, з деталізацією його ознак; чітко визначаються права і обов'язки учасників відносин;
- бланкетна – закріплюються лише загальні (основні) ознаки правила поведінки, а для встановлення ознак, що бракує, слід звертатися до норм іншого нормативного акта іншої галузі права;
- відсильна – аналогічна бланкетній з тією різницею, що для встановлення ознак, яких бракує, слід звертатися до інших частин даної норми або до інших норм цієї ж галузі права.

3. За складом:

- прості – містять одне правило поведінки;
- складні – містять два або більше обов'язкових правил поведінки;
- альтернативні – містять декілька правил поведінки, суб'єкт може виконувати будь-яке з них.

Санкція – це частина норми права, яка передбачає міри примусового впливу, що застосовуються до правопорушників цього правила поведінки. Мета санкцій – створення тих чи інших несприятливих наслідків для правопорушника або заохочувальних наслідків для суб'єктів, що виконують владний припис.

Види санкцій:

За ступенем визначеності:

- абсолютно визначені – чітко визначають вид та міру юридичної відповідальності;
- відносно визначені – межі юридичної відповідальності визначаються від мінімальної до максимальної або тільки до максимальної;
- альтернативні – вказують на декілька можливих засобів впливу на правопорушника, а доцільність застосування конкретного засобу

визначається правозастосовчим органом, виходячи з особливості конкретної справи;

- посилкові – містять вказівки на санкції інших норм, до яких слід звертатися для визначення конкретного засобу впливу.

За характером наслідків: каральні (штрафні); правовідновлюючі (компенсаційні); заохочувальні.

За галузями права: кримінально-правові; адміністративно-правові; цивільно-правові; дисциплінарні

Юридична література наголошує, що трьохелементна структура є однією з ознак, що відрізняє норму права від інших соціальних норм і без якої норма права перестає бути сама собою.

Співвідношення норми права і статті нормативно-правового акта.

Норми права закріплюються у статтях нормативно-правових актів у різних способи щодо викладення елементів норм права.

Їх класифікація проводиться за такими підставами:

1. За повнотою викладення норм права:

- **прямий (повний) спосіб** – у статті нормативно-правового акта викладені всі структурні елементи норми права, тобто норма права та стаття нормативно-правового акта за обсягом збігаються – в даній статті міститься одна норма права;

- **відсильний спосіб** – у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи даної норми права, але в ній вказується, в якій статті цього ж нормативного акта викладений елемент норми, якого бракує. В даному випадку норма права у повному обсязі міститься у кількох статтях даного нормативного акта;

- **бланкетний спосіб** – у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи даної норми права, але з цієї ж статті випливає, що елемент, якого бракує, викладений в іншому нормативно-правовому акті. В

такому випадку норма права в повному обсязі міститься як в статті даного нормативно-правового акта, так і в статті іншого нормативно-правового акту.

2. *За рівнем узагальнення:*

- абстрактний спосіб – зміст норми розкривається загальними, абстрактними, не індивідуалізованими поняттями;
- казуїстичний (казуальний) – зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями, шляхом переліку певних фактів, випадків, ознак та ін.

Питання для самоконтролю

1. *Які ознаки має норма права?*
2. *Норма права є загальним чи індивідуальним правилом поведінки?*
3. *Які структурні елементи має норма-правило поведінки?*
4. *У чому полягає особливість норм матеріального і процесуального права?*
5. *У чому полягає особливість спеціалізованих норм права?*
6. *Що таке дефінітивна норма права?*
7. *Що таке колізійна норма права?*
8. *Які є способи викладу елементів норм права в статтях законів?*
9. *Що таке стаття закону?*
10. *Чи завжди стаття закону містить усі структурні елементи норми права?*

